

“ALALU SONGS AND THE IMAGE OF ASTGHIK”: IRRIGATED AGRICULTURE ORGANIZATION SPECIFICS IN ANCIENT VASPURAKAN

Arsen Bobokhyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

The present work reveals the mechanisms of formation of irrigated agricultural landscapes in ancient Armenia, and refers to the features of their ritualization, taking the area of historical Vaspurakan as an example. Moreover, Vaspurakan is chosen as a research target not only because the most important data on the irrigated agricultural landscape of the region originate from here, but also because it is the key zone of the first highly organized society of the Armenian Highland, the Kingdom of Urartu, a society that greatly contributed to the history of organization of irrigated agricultural areas at the interregional level.

Written (cuneiform, Armenian) and archaeological data restore a stable model of organization of the irrigated agricultural area for the Armenian Highland, the semantic bundle of which consists of the following elements: the construction of a canal by the initiative of the elite (bringing water from the high mountainous regions) – creation of a fertile zone (garden, field, meadow) – construction of cultic structures (statue, tower) – ceremonies accompanied by ritual songs and sacrifices.

Based on archaeological data of recent years, related to the research of dragon stones placed at the sources of irrigation systems, the roots of this model can be traced back to the early agricultural societies.

It becomes clear that the organization of the agricultural landscape, regardless of its being communal or state-oriented, has always been accompanied by ritual practices, which legitimized = sanctified the economic initiative.

Keywords: Armenian Highland, Vaspurakan, Bronze and Iron Ages, Urartu, irrigated agricultural landscape, dragon stone.

«ԱԼԱԼՈՒ ԵՐԳԵՐՆ ՈՒ ԱՍՏԴԻԿԻ ՊԱՏԿԵՐԸ». ՈՌՈԳՈՎԻ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ

Արսեն Բոբոկյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Ներկայացվող աշխատանքում ցույց են տրվում ռոտոնդի երկրագործական լանդշաֆտների ձևավորման մեխանիզմները հին Հայաստանում, անդրադարձ է կատարվում դրանց ծիսականացման հատկանիշներին՝ որպես օրինակ օգտագործելով պատմական Վասպուրականի տարածքը: Ընդ որում, Վասպուրականը որպես հետազոտական թիրախ է ընտրվել ոչ միայն այն պատճառով, որ այստեղից են ծագում ռոտոնդի երկրագործական լանդշաֆտի վերաբերյալ ամենաուշագրավ տվյալները, այլև այն պատճառով, որ այն Հայկական լեռնաշխարհի առաջին գերկազմակերպված հասարակության՝ Ուրարտուի առանցքային գոտին է, մի հասարակություն, որը մեծ ավանդ ունի ռոտոնդի երկրագործական տարածքների կազմակերպման պատմության մեջ:

Գրավոր (սեպագրական, հայկական) և հնագիտական տվյալները վերականգնում են ռոտոնդի երկրագործական տարածքի կազմակերպման՝ Հայկական լեռնաշխարհի համար կայուն մի մոդել, որի իմաստաբանական բույրը բաղկացած է հետևյալ տարրերից՝ վերնախավի նախաձեռնությամբ ջրանցքի անցկացում (ջուր բերելով բարձր լեռնային շրջաններից) – բարերբ գոտու (այգի, դաշտ, մարգագետին) ստեղծում – պաշտամունքային կառույցների (արձան, աշտարակ) կերտում – ծիսական երգերով և զոհաբերություններով ուղեկցվող արարողություններ:

Ելնելով վերջին տարիների՝ ռոտոնդի համակարգերի ակունքներում դրված վիշապ քարակոթողների հետազոտության հետ կապված հնագիտական տվյալներից՝ այս մոդելի արմատները կարելի է տանել մինչև

վաղ երկրագործական հասարակություններ: Պարզվում է, որ երկրագործական կենսատարածքի կազմակերպումը, անկախ դրա համայնքային կամ պետական լինելուց, մշտապես ուղեկցվել է ծխական արարողությամբ, ինչով օրինականացվել (=սրբացվել) է տնտեսական նախաձեռնությունը:

Հիմնաբանը. Հայկական լեռնաշխարհի, Վասպուրական, բրոնզի և երկաթի դարեր, Ուրարտու, ռոռզովի երկրագործական լանդշաֆտ, վիշապաքար:

Ներածություն

Գրավոր (սեպագրական, հայկական) և հնագիտական տվյալները վերականգնում են ռոռզովի երկրագործական տարածքի կազմակերպման՝ Հայկական լեռնաշխարհի համար կայուն մի մոդել, որի իմաստաբանական բույրը բաղկացած է հետևյալ տարրերից՝ համայնքի կամ վերնախավի նախաձեռնությամբ ջրանցքի անցկացում (ջուր բերելով բարձր լեռնային շրջաններից) – բարեբեր գոտու (այգի, դաշտ, մարգագետին) ստեղծում – պաշտամունքային կառույցների (արձան, աշտարակ) կերտում – ծխական երգերով և գոհաբերություններով ուղեկցվող արարողություններ: Հողվածում այս մոդելի կենսունակությունը ցույց է տրվում պատմական Վասպուրականի օրինակով: Ընդ որում, Վասպուրականը որպես հետազոտական թիրախ է ընտրվել ոչ միայն այն պատճառով, որ այստեղից են ծագում ռոռզովի երկրագործական լանդշաֆտի վերաբերյալ ամենաուշագրավ տվյալները, այլև այն պատճառով, որ պատմական այս գոտին լեռնաշխարհի առաջին գերկենտրոնացված պետության՝ Ուրարտուի առանցքային շրջանն է, մի հասարակություն, որը մեծ ավանդ ունի ռոռզովի երկրագործական տարածքների կազմակերպման պատմության մեջ՝ միջտարածաշրջանային մակարդակով: Հետազոտության արդյունքում պարզ է դառնում, որ երկրագործական կենսատարածքի կերտումը, անկախ դրա համայնքային կամ պետական լինելուց, մշտապես ուղեկցվել է ծխական պրակտիկայով, ինչով օրինականացվել = սրբացվել է տնտեսական նախաձեռնությունը:

Հայկական լեռնաշխարհին իր հարուստ ջրային պաշարներով եղել է մի կողմից սիրիա-միջագետքյան գոտու մատակարարը, մյուս կողմից՝ ապահովել է ներքին ենթաշրջանների ջրաբաշխումը: Գարնանը ձնհալի ջրերը բարձր լեռներից հոսել են դեպի դաշտավայրեր¹: Արհեստական լճակների ու ջրանցքների բարդ համակարգի միջոցով, լեռնային գետակների ռեժիմի կարգավորման արդյունքում լեռնաշխարհի բնիկները կարողացել են արդյունավետ օգտագործել ջրային պաշարները՝ դրանք ուղ-

ղորդելով դեպի նախալեռնային և դաշտավայրային շրջաններ (մանրամասների համար տես Qalantar, 1937): Ներկայացվող աշխատանքն իր առջև խնդիր է դնում ցույց տալ հին Հայաստանում ռոռզովի երկրագործական վերոհիշյալ գործընթացների ձևավորման մեխանիզմները, անդրադառնալ դրանց ծխականացման հատկանիշներին՝ որպես հիմք ընդունելով պատմական Վասպուրականի տարածքը:

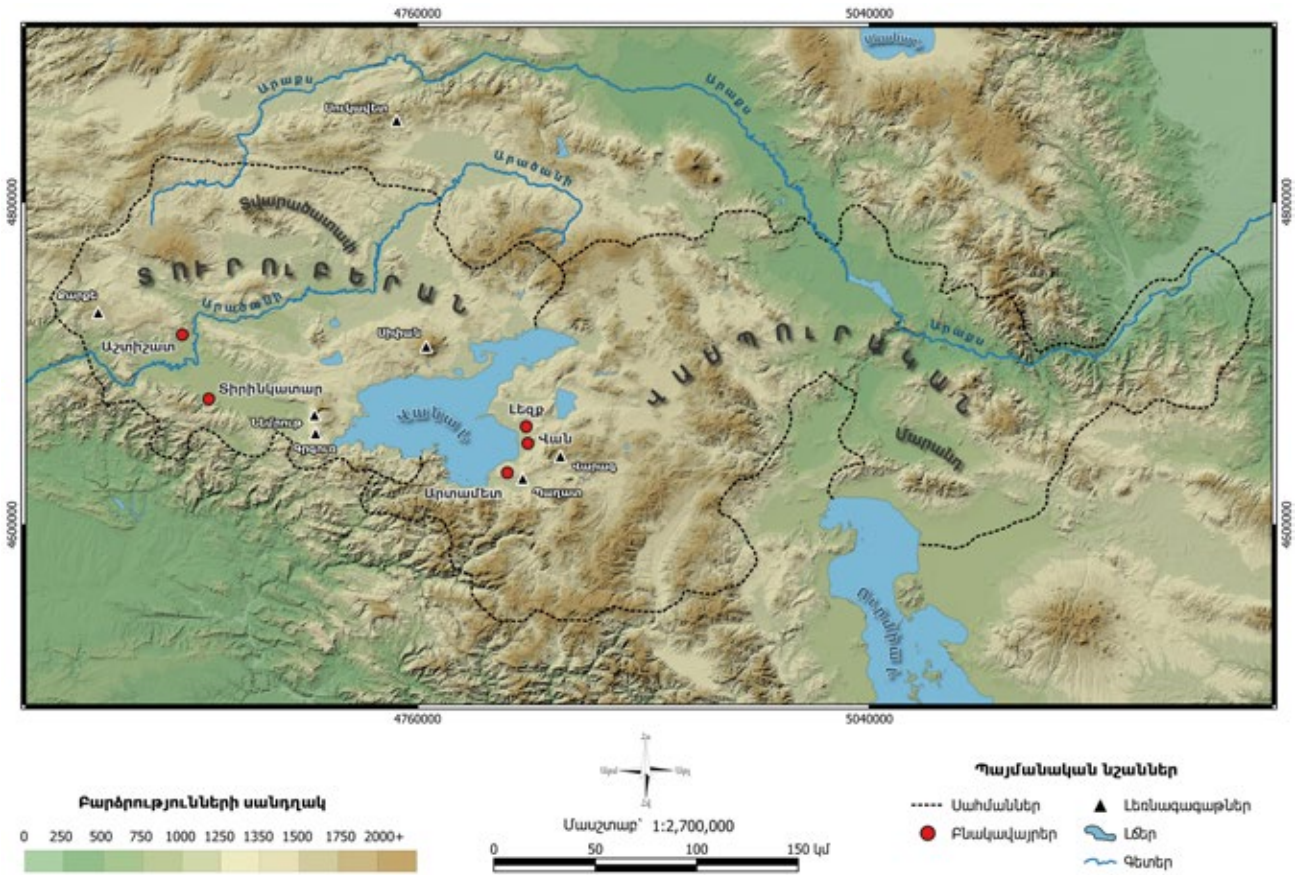
Ռոռզովի երկրագործական կենսատարածքի «վասպուրականյան» մոդելը

Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի Աշուր աստվածությանն ուղղված նամակում նկարագրվում է մ.թ.ա. 714 թ. դեպի Ուրարտու նրա արշավանքը: Այստեղ Սարգոնը հիշատակում է Վասպուրականի Մարանդ գավառում, լեռան լանջին գտնվող անրացված Ուլիու քաղաքը, որի շրջակայքում Ուրարտուի արքա Ուրասն կերտում է երկրագործական լանդշաֆտ՝ բազմաթիվ հուններով ջրանցք է փորում, ջրով ու պտղաբերությամբ լցնում ամայի տարածքները՝ դրանք դարձնելով պտղատու գոտիներ, խաղողի այգիներ, ցորենի դաշտեր, մարգագետիններ, իսկ մարդկանց տալիս «ուրախ ալալու երգելու» հնարավորություն (Dyakonov, 1951; Oganesyanyan, 1973; Tahmizyan, 1977; Daniel Yerazhisht, 2022).

Երկրագործական տարածքի կերտման այս ձևը հանդիպում է նաև հետագայում, որի փայլուն օրինակ է ներկայացված Թովմա Արծրունու՝ Արտամետ քաղաքի հիմնադրման պատմության մեջ: Ըստ այդ պատմության՝ Արտաշես արքան օգտագործում է «վերևում» ցայտող աղբյուրը և ջրի պահպանության համար ամուր պարսպում քարաբլուրը, իսկ գոգաձև հովտում կառուցում է աշտարակ՝ Աստղիկի պատկերով: Այնտեղ՝ լեռան գագաթի հարավակողմում, գտնում է սակավաբույս աղբյուր, որից ջրմուղ անցկացնելով, ջուրը բերում է հովիտ՝ այն դարձնելով ծառաշատ ու այգեվետ: Ապա պատմիչը հիշատակում է «Մուկավետ լեռան վրայի սրբերը», մասնավորապես՝ Քոյուս սրբի պաշտամունքը, և, որ Արտաշեսի կին Սաթենիկը «չիրաժարվեց Աստղիկի պատկեր անվանված կոռքերից»²:

1 Եփրատի վարարումների համատեքստում Միջագետքի ռոռզման համակարգի մասին խոսելով՝ Ստրաբոնը (XVI, 1, 9) գրում է. «Ընդ որում, ջուրը սկսում է գալ գարնանը, Հայաստանում ձնհալի ժամանակ» (հմմտ. Andrianov, 1978, 93): Նույն կերպ Արարատի հավիղ ձյան ջրերի հավաքման և պարսից կառավարության կողմից ջրանցքով վար ուղղորդման մասին է վկայում Ֆ. Պարրոտը (1990, 64):

2 Թովմա Արծրունու I. Ը: Արտամետի հիմնադրման պատմության մեջ Արծրունին նկատի ունի Վարազ լեռը, թեև դրա անունը չի տալիս, իսկ մինչ այդ հիշատակում է դիմացը երևացող Մասիքը՝ Միփանը: Ասվածի օգտին է խոսում նաև Վարազա լեռ-

Նկ. 1. Վանա լճի ավազանը. ըստ տեքստում հիշվող հիմնական տեղանունների (Source: A. Ananyan)

Ինչպես Սարգոնի, այնպես էլ Թովմա Արծրունու վկայության մեջ ռոռգովի երկրագործական տարածքի կերտումն ուղեկցվում է ծիսական պրակտիկայով: Առաջին դեպքում մարդիկ երգում են «ալալու» կոչված երկրագործական կամ հունձքի, բերքահավաքի երգեր (Ի. Դյակոնովի թարգմանությամբ՝ жатвенные песни), երկրորդ դեպքում կերտվում է աշտարակ/արձան՝ Աստղիկի պատկերով:

Ռոռգովի երկրագործական լանդշաֆտի կազմակերպման այս մոդելն ավելի վաղ ակունքներ ունի (հասնելով մինչ վաղերկրագործական հասարա-

կություններ) և արտահայտված է մի կողմից Աստղիկի պատկերը խորհրդանշող, Վանա լճի շրջակայքում փաստագրված, բարձրլեռնային ռոռգման համակարգերի ակունքներում գտնվող վիշապ քարակոթողներով և դրանց համապատասխան հնագիտական միջավայրով (աշտարակներ, դամբարանաբլուրներ, ևն) (Bobokhyan, 2020a, 6–8, 98–102)³, մյուս կողմից՝ քարե վիշապ Ուլիկումիի մասին խոսիական վիպերգով, որտեղ Ալալուն աստվածների առաջին արքան է, իսկ նկարագրվող լանդշաֆտը՝ Վանա լճի շրջակայքը (Petrosyan, 2006, 24–29; Bobokhyan 2019)⁴:

նահովտում գտնվող Աստղիկի մեհյանի կամ Աստղկան բերդի մասին առկա ժողովրդական ավանդագրույցը. այն մի մեծ քարաբարձունք է՝ շրջապատված բնական հրաշալի տեսարաններով (Ghanalanyan, 1969, 211):

3 Վիշապաբարերի առկայությունն Աստղիկի հետ առաջարկել է Մ. Աբեղյանը (1941): Այդ կապի այլ հիմնավորումների մասին հմնտ. Բոբոխյան 2020բ, 262: Փաստորեն Արծրունու մոտ խոսացված է հավաքական մի հիշողություն, որը կարող է վերաբերել Արտաշեսից շատ ավելի վաղ ընկած ժամանակներին: Այստեղ, բացի վիշապային միջավայրերի նկարագրությունը, ուշագրավ է նաև Արտաշեսի ջրանցքի հիշատակման հանգամանքը. ինչպես հայտնի է, Արտաշեսը գտնվում է Մենուայի (Շամիրամի) ջրանցքի կարևոր հատվածում:

4 Ալալուներն ինչ-որ կերպ պահպանվել են հայկական հիշողության մեջ. մասնավորապես առկա են ժողովրդական երգեր, որոնցում կան խոսիական աստվածություններին, այդ թվում՝ Ալալունի հիշեցնող տարրեր (Simonyan, 2014, 216, հմնտ. Simonyan, 2006, 113, 180): Խոսքը, թերևս, հորովելների մասին է, որոնք կարող էին նվիրված լինել նաև վիշապներին, ընդ որում՝ դրանց իգական-ձկնային մարմնավորումն Աստղիկից բացի, նաև՝ արական-եգա/ցային մարմնավորումն Արային, ինչի մասին Գ. Ղափանցյանը գրում է. «Արան այս կապակցությամբ մարմնավորվում է եզի մեջ, որ տեսնում ենք նրա քարակոթողների վրա: Նրա գոհված գլուխը և մորթին դրվում է բազմիս վրա և պաշտվում: Եզի գանգը դրվում է ծառերի վրա, որ բերքը շատ լինի և աչքով չտան: Մեր հողագործը եզն անձնավորում է՝ իր երգի մեջ «եզօ» անվանելով, նման մարդկանց անուններին, այսինքն՝ Արային է կարծես թե անդրապատկերում, – մի սրբազան պաշտամունք, որ այդքան տաղանդավոր կերպով ձայնագրել է Կոմիտասը իր «Կալի երգում», որի վերջին նվագը հիշեցնում է «Շտրիեա տեր» եկեղեցական նման մոտիվը՝ ուղղված, կարծես թե, նույն Արային՝ տիրոջը, որ առատ բերք շնորհի (թերևս հորովելը հենց ստացվել է Արա-վել նախահայկական բառերից՝ նշանակելով «Արա շնորհի» կամ «Արա օգնի» և նման բան)» (Ghapantsyan, 1945, 158): Դա-

Երկրագործական կենսատարածքի ստեղծման «վասպուրականյան» տարբերակում արքան (= վերնախավը) հանդես է գալիս որպես դեմիուրգ՝ մարդկանց շնորհելով ջուր և պտղաբերություն: Բայց առկա տեղեկություններում, որպես ենթատեքստ, տեսանելի է նաև համայնքային կամ ժողովրդական նախաձեռնությունը:

Այսպիսով, առկա տվյալները վերականգնում են ռոռզովի երկրագործական տարածքի կազմակերպման մի տարբերակ, որին բնորոշ է վերնախավի (և համայնքի) նախաձեռնությամբ ջրանցքի անցկացում (ջուր բերելով բարձր լեռնային շրջաններից), երկրագործական գոտու ստեղծում, ինչն ուղեկցվում է ծխական կառույցների կերտմամբ և համապատասխան արարողություններով:

«Վասպուրականյան» մոդելի գուգահեռները

Ռոռզովի երկրագործական տարածքի կազմակերպման վերոհիշյալ մոդելը բնորոշ պիտի լինի ողջ Հայկական լեռնաշխարհի համար: Այստեղ բերենք նույն բովանդակության երկու օրինակ պատմական Տարոնից և Արարատից:

Այսպես, Խորխորյան տարեգրության մեջ Արգիշտի I-ը հիշատակում է Տուարածինեի հովտի գրավման և այստեղ ջրանցք անցկացնելու մասին: Այս հովիտը նույնականացվում է Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք, Հարքի և Բագրևանդի միջև գտնվող հայկական Տուարածատափի հետ: Տուարածինեի հովտի շրջանում է հիշատակվում Գուրքու լեռ/քաղաքը, որը նույնացվում է Քարքեին, Աշտիշատ քաղաքի մոտ, իսկ Տուարածատափ բառը նշանակում է «հովիվների հովիտ» (Harutyunyan, 1964): Նշված գոտին հայտնի է նաև հայկական միջնադարյան աղբյուրներից և իր բովանդակությամբ մեզ վերստին տեղափոխում է նախապատմական շրջան: Մասնավորապես Ջենոբ Գյակի՝ Գիսանե և Դեմետր եղբայրների՝ Հոդկաստանից Տարոն տեղափոխվելու և այստեղ Վիշապ քաղաքի կառուցման մասին տեղեկության համատեքստում Կ. Այվազյանը, ըստ էության զարգացնելով Ն. Մառի տեսակետը (Mar, 1924), գրում է, որ «այդ անունը տանում է մեզ դեպի ձուկ-վիշապների առեղծվածային

կոթողների պատկերները»: Վիշապներին և դրանց կոթողներն առնչելով հիմնականում Գիսանեին (հետագայում՝ Սբ. Կարապետին)՝ հեղինակը շեշտում է, որ վերջինիս արձանը գտնվում էր Քարքե լեռան վրա, Իննակնեան աղբյուրների և ամառային արտավայրերի միջավայրում. Բացի դա, Գիսանեն հայտնվում էր ամպրոպային միջավայրում՝ անձրևից առաջ՝ մարմնավորելով երկրային և երկնային ջրերը, նրան զոհաբերում էին ցլեր և խոյեր (Ayvazyan, 1976): Եթե հաշվի առնենք Տարոնից հնագիտորեն հայտնի վիշապ քարակոթողները և ռոռզմանն ու ծխական լանդշաֆտներին դրանց առնչության հնագիտական համատեքստերը (Bobokhyan, 2020a)՝ ակնհայտ նմանություններ կգտնենք Վասպուրականի երկրագործական տարածքների կազմակերպման վերոհիշյալ մոդելի հետ:

Ուրարտական արձանագրություններում նկարագրվում են նաև Արարատյան դաշտում իրականացված ռոռզման նախաձեռնությունները: Դրանցից հիշենք միայն Ռուսա II-ի Զվարթնոցի սեպագիր արձանագրությունը, որտեղ արքան նշում է Կուառլինի երկրի անմշակ հովտի, նրա դաշտերի մշակման, խաղողի այգիների ու նոր ցանքադաշտերի հիմնման, Իդարունիա գետից Ումեշինի անվամբ ջրանցք անցկացնելու, ինչպես նաև Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի, Անիկու աստվածություններին զոհաբերություններ մատուցելու մասին (Harutyunyan, 2001): Եթե Կուառլինին Զվարթնոցի շրջանն է, ապա բացառված չէ, որ Զվարթնոցում գտնվող սրբավայրը մինչուրարտական շրջանում առնչվել է Կուեռա-Կուառ պտղաբերության և քաղցրահամ ջրերի վիշապաբնույթ աստվածության հետ (Hmayakyan, 1990; Bobokhyan et al. 2019): Արարատյան դաշտի ռոռզման համակարգը մշտապես նկարագրվել է միջնադարյան հայ հեղինակների կողմից, որոնցից հատկապես հիշարժան է Ղազար Փարպեցու վկայությունը (Parpetsi, I): Եթե հաշվի առնենք, որ Արարատյան դաշտը եզերող բոլոր լեռները (Արագած, Գեղամա, Հայկական պար և Արարատ) հայտնի են պաշտամունքային վիշապ քարակոթողներով, որոնք դրված են եղել ռոռզովի համակարգերի հանգուցակետերին՝ ուղղվելով դեպի Արարատյան դաշտ (Bobokhyan 2020, 6-8, 98-102; Bobokhyan, Tarontsi 2020)⁵, ապա պարզ կլինի, որ

նիել Երածիշտը Ուրաս-Ուլխուի և ալալունների հիշատակման նույն համատեքստում գրում է. «Իսկ երբ լսում ենք Կոմիտասի երգերը, խմբերգերը, մասնավորապես՝ գութաներգերը, սայլերգերը, կալերգերը, մեր առջև հառնում է Հայոց բնաշխարհը, որը հայերը շենացրել են դեռ Ուրարտուի ժամանակաշրջանում՝ մ.թ.ա. 8-րդ դարում» (Daniel, 2022, 70):

5 Գրականության մեջ բազմիցս խոսվել է Արագածի և Գեղամա լեռների մշակութային լանդշաֆտի ու մասնավորապես վիշապաքարերի մասին, մինչդեռ ավելի քիչ է շեշտվել Մասիսը: Մակայն Մեծ ու Փոքր Մասիսները և Հայկական պարը հայտնի են ջրանցք-ջրավազաններով (Chopin, 1832, 420–421; Parrot, 1990, 64): Ճաստապարհորդ Ա. Մյսիթայրյանն Արարատի բարձունքների հնությունների մասին գրում է. «Մասիսի ուշադիր այցելուն ամեն մի քայլափոխում հանդիպում է մի հին, հրաշալի, կորած կուլտուրայի հետքերի, որ գիտեր օգուտ քաղել նույնիսկ լեռնային այս դժվարակոխ լանջերից և նրա զատիվները, ուր միայն կար ամենափոքր հնարավորություն, դարձնել պարտեզ ու այգի»: Նա, մասնավորապես, հիշատակում է կիկլոպյան պատեր, հսկայական ջրանցքներ և պատվար-պատնեշներ, աշտարական մեծ կառույցներ՝ ատամնավոր կատարներով, որ «կրում են խորին հնության կնիք» և պատկանել են «մի հին ու ջքնաղ քաղաքակրթության»: Աշտարակների

խոսքը վերստին երկրագործական լանդշաֆտի կերտման նույն մոդելի մասին է:

Ոռոգովի կենսատարածքի երկակի գործառույթը

Ոռոգումն ունեցել է երկու կարևոր գործառույթ՝ տնտեսական և, դրանից բխող՝ ծիսապաշտամունքային: Առաջին տեսանկյունից ոռոգման համակարգի կազմակերպումը հաճախ եղել է պետականության առաջացման, իսկ դրա խանգարումը՝ պետականության անկման պատճառ, ինչը տեսանելի է նաև Հայկական լեռնաշխարհի ողջ պատմության ընթացքում (Andrianov, 1978; հմմտ. Marr, Smirnov 1931; հմմտ. Mikhankova, 1949; Yovsepean, 1941): Այսպես, ոռոգման համակարգերի մասին մեր տվյալները բրոնզ-երկաթեդարյան, ուրարտական, հին և միջնադարյան Հայաստանից վկայում են, որ ջրային տնտեսության կազմակերպումը մշտապես էական դեր է խաղացել հասարակական ներուժի կենտրոնացման ընթացքում (Areshian 2007; Belli 1997; Grekyan, 2002; Grekyan, 2013–2014; հմմտ. Harutyunyan, 1971; Bdoyan 1972):

Խոսելով հնագույն Հայաստանում պետականության ձևավորման գործընթացի մասին՝ Հ. Մարտիրոսյանն ընդգծում է անասնապահության և երկրագործության բարձր զարգացման մասին, ինչի խթան հանդիսացավ ոռոգման համակարգի ստեղծումը: Ճիշտ է, ոռոգման համակարգը չհասավ զարգացման միջագետքյան մակարդակին, բայց այն ուներ իր տեղական առանձնահատկությունները: Բարձրադիր շրջաններում՝ ալպյան մարգագետինների կից, ստեղծվում էին ջրանցքների ու ջրավազանների համակարգեր, որոնց մի մասը մինչև այժմ պահպանվել է Արագածի ու Գեղամա լեռների լանջերին՝ վիշապ քարակոթողների հարևանությամբ (Martirosyan, 1971): Ոռոգման աշխատանքների աճը զուգորդվում էր այլ սոցիալական խոշոր փոփոխությունների հետ⁶:

Ոռոգման համակարգի կազմակերպումը կատարելության է հասնում ուրարտական շրջանում: Վանի թագավորության արքաները մեծ ճարտարապետներ էին և նվաճված տարածքները թալանելուց բացի դրանցում նաև բարեկեցություն էին ապահովում՝ ջրանցքներ և այգիներ հիմնելու միջոցով: Պատահական չէ, որ գրավված տարածքներում նրանց առաջին գործերից մեկը ջրանցք և այգի հիմնելն էր, որով արքան հաստատում էր իր իշխանությունը: Ընդ որում, ուրարտական արքաները ջրաբաշխական համակարգ և այգիներ հիմնելը հաճախ համարում էին «տղամարդուն հատուկ գործ/հերոսություն» (Harutyunyan, 1964): Առաջին հայացքից ստեղծվում է տպավորություն, թե Ուրարտուի տարածումը ջրաբաշխական համակարգի և այգեգործական գոտիների տարածման պատմություն է: Իսկ ավելի ճշգրիտ՝ Ուրարտուի տարածումը վարչական համակարգի և տնտեսակարգի տարածում էր, որը հիմնված էր երկրի բնական (ջուր, հանքեր) և մարդկային ներուժի արդյունավետ օգտագործման վրա:

Բ. Պիտրովսկին ենթադրում է, որ ուրարտացիներն ընդլայնում էին այն ջրաբաշխական համակարգերը, որոնք արդեն գոյություն ունեին տեղական միջավայրում մինչ նրանց այդտեղ գալը: Այդպիսի ջրանցքներ հանդիպում են Հայաստանի տարբեր շրջաններում, որոնց կից գտնվում են վիշապ քարակոթողներ (Piotrovski, 1944): Ն. Հարությունյանը, քննարկելով լեռնային ոռոգման խնդիրը, նույնպես գտնում է, որ Ուրարտուն օգտագործում էր տեղական բնակչության դարերով ձևավորած համակարգը, որը հայտնի է արհեստական լճակներով, ոռոգովի ջրանցքներով և դրանց հանգուցակետերում գտնվող ու ոռոգման պաշտամունքին առնչվող վիշապ քարակոթողներով: Այս կառույցները նախորդել են Արարատյան դաշտի ուրարտական նվաճումներին, ինչի մասին վկայում է նաև Արգիշտի I-ի՝ վիշապաքարի վրա փորագրված Գառնիի արձանագրությունը: Հնարավոր է, որ ուրարտական արշավանքների ժամանակ լեռնային ոռոգման

կապակցությամբ գրում է. «Մեր առասպելական քաջերի բնակարանները չեն արդյոք դրանք» (նկատի ունի Արտավազդի պատմությունը): Ջրանցքի մասին գրում է. «Ջրանցքն սկսվում է երկու խորանոթների խաչաձև կտրվածքից, դեպի ուր հոսում են Մասիսի հավիտենական ձյունների ու սառույցների ամենաստորին սահմանից բխած ջրերը, և այս ցիկլոսայան ջրանցքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի արհեստական շտեմարան, ուր ամբարվում էին Մասիսի այնքան թանկագին ջրերը ու հոսում դեպի Կոզովտի՝ մի ժամանակ բարեբեր և բուսաշատ, իսկ այժմ չոր, ամայի, սմբակ գավառը»: Մի այլ տեղ նա Փոքր Մասիսի վրա հիշում է «օղուզի գերեզմաններ» (Mkhitarian, 1904, 17, 86–88, 147–148, 154):

6 Որոշ հեղինակներ, ոռոգման անսխառեղ զարգացումը, օրինակ՝ ուշ բրոնզի դարում, զուգահեռում են կիկլոսայան ամրոցների տարածման և ոսկու լայն շահագործման հետ (Pitskhelauri, 1988, 218–225; Kalantaryan, 2007, 30): Այս համատեքստում վերստին քննարկվում է վիշապաքար երևույթը. մասնավորապես ենթադրվում է, որ այդ կոթողները կանգնած են եղել այն ոռոգման համակարգերի հանգուցակետերում, որոնք սնում էին ցածրադիր ամրոցներն ու բնակավայրերը: Ն. Տոկարսկին, խնդիրը դիտելով լայն ժամանակագրական տեսանկյունից, գրում է, որ վերնախափն իր ամրոցները երբեմն կառուցում էր բարձր լեռներում, որի պատճառներից մեկը ջրամատակարարման համակարգի վերահսկումն էր: Այդպիսին է Ամբերդի օրինակը, որը պիտի վերահսկեր Արագածի հարավային փեղերի հավիտյան ջրուն ամբարոջ ջրամբարների համակարգը: Ապա հեղինակն ավելացնում է. «Արագածի ջրահավաք կառույցները, ինչպես երևում է, վերաբերում են հնագույն ժամանակներին, քանի որ դրանց մոտ՝ Ամբերդից վեր, հայտնաբերվել են վիշապներ՝ հսկա ձկների քարե արձաններ, որոնք ոռոգման հովանավորներն էին և, որպես կանոն, հանդիպում են հին, այժմ մոռացված արհեստական ջրամբարների մոտ» (Tokarsky, 1961, 42. վիշապաքարերի ու մեհիբրների՝ ամրոց-բնակավայրերի համակարգում դիտարկման այլ օրինակի համար հմմտ. Mnatsakanyan, 1968, 181):

համակարգը մասամբ տուժել է և շարքից դուրս եկել: Սակայն բացառված չէ նաև, որ ուրարտական տիրապետության շրջանում ստեղծվել է տեղական երկրագործության ու այգեգործության զարգացման նոր հնարավորություն: Ուրարտացիները մի շարք ենթագոտիներում, հատկապես պետության հյուսիսային շրջաններում, թերևս ընդլայնել և բարելավել են բնիկների կողմից ստեղծած հիշյալ ռոտզման համակարգերը: Այս իմաստով, իհարկե, չափազանցություն են ուրարտական արքաների այն վկայությունները, թե մինչև իրենց կողմից ռոտզման համակարգերի և այգիների հիմնումը, այդ տարածքները եղել են անմշակ և այգիներ գոյություն չեն ունեցել (Harutyunyan, 1964; Գառնիի վիշապաքարի և արձանագրության վերաբերյալ հմնտ. Dan et al. 2023):

Ետուրարտական շրջանում շարունակել են զուգահեռաբար գործել մի կողմից ավանդական-նախաուրարտական ռոտզման համակարգը, մյուս կողմից՝ պետական գերկազմակերպված և կենտրոնացված ռոտզումը (մանրամասների համար տես Aghakhanyan, 1960; Shirmazan, 1962; Yepremyan, 1992):

Ռոտզման երկրորդ՝ ծիսապաշտամունքային գործառույթի տեսանկյունից դրա խորհրդանիշ է մշտապես եղել վիշապը (Dalalyan, 1999): Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր գոտիներում վիշապը կապվել է ջուրը փակելու և բացելու հետ. ջուրը բացելու և անձրև բերելու համար երկրագործական բնույթի մշտական ծեսեր են կատարվել (Bdoyan, 1950, Litsyan, 1992): Ն. Մառի մտքերի և Ա. Քալանթարի իրականացրած կոնկրետ դաշտային աշխատանքների արդյունքների համադրությամբ զարգացվեց այն տեսակետը, թե վիշապաքարերը գտնվել են դաշտավայրերը ջրով ապահովող ջրաբաշխական համակարգերի կարևոր հանգուցակետերում և ուղղակիորեն կապված են դրանց հետ: Վիշապաքարերը սահմանվեցին որպես ջրի պաշտամունքի խորհրդանիշ և ջրանցքաշինության հովանավոր (Հմնտ. Shirmazan, 1962): Հ. Օրբելի «վիշապ» ձևերի քարե հսկայական արձանները բնորոշում է որպես «հեթանոսական Հայաստանի աստվածություններ», որոնք Հայաստանի ռոտզման համակարգի պահպաններն ու հովանավորներն են եղել (Orbeli, 1925, 1)⁷: Վիշապաքարերի ծաղկման դարաշրջանին՝ միջին բրոնզի դարին է վերաբերում նաև կովկասյան հնա-

գիտության ամենաուշագրավ գտածոներից մեկը՝ Թոնդրի արծաթե գավաթը, որի պատկերագրության մեջ ծառի արմատից երկու գետ է բխում, ինչը մասնագետները կապում են այդ դարաշրջանում ջրի կարևորության և ռոտզման հետ (Kikvidze, 1964)⁸: ղիտարկելով նույն վիշապաքարերի համատեքստում⁸:

Նմանապես ծիսականացված է եղել ուրարտական ռոտզման համակարգի կերտման գործընթացը: Ուրարտական կառավարիչների՝ այս կամ այն ռոտզման կառույցին նվիրված արձանագրությունները, որպես կանոն, դրվում էին ջրանցքների ակունքներում, կամ այն վայրերում, որոնց կառուցումը որոշակի դժվարությունների հետ էր կապված: Գործընթացն ուղեկցվում էր հատուկ ծիսական արարողություններով (Harutyunyan, 1964):

Ծիսական տարրեր առկա են նաև ռոտզման համակարգի ստեղծման միջնադարյան պատկերում: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ պետության բացակայության պայմաններում եկեղեցին էր զբաղվում ջրաշինարարական աշխատանքներով (Bdoyan, 1972): Բերենք մի օրինակ. ըստ ավանդության՝ Գրիգոր Ականատես վարդապետը, տեսնելով Լուսավորչի կանթեղը, կառուցում է Սաղմոսավանքի Ս. Սիոն եկեղեցին ու հռչակվում նաև նրանով, որ դեպի Աշտարակ հոսող ջրանցք է կառուցում (Devrikyan, 2001):

Եզրակացություններ

Գրավոր (սեպագրական, հայկական) և հնագիտական տվյալները վերականգնում են ռոտզման երկրագործական լանդշաֆտի կերտման՝ Հայկական լեռնաշխարհի համար կայուն մի մոդել, որի բովանդակային-իմաստաբանական բույրը բաղկացած է հետևյալ տարրերից՝ վերնախավի նախաձեռնությամբ ջրանցքի անցկացում (ջուր բերելով բարձր լեռնային շրջաններից) – բարեբեր գոտու (այգի, դաշտ, մարգագետին) ստեղծում – պաշտամունքային կառույցների (արձան, աշտարակ) կերտում – ծիսական երգերով և զոհաբերություններով ուղեկցվող արարողություններ:

Ելնելով վիշապ քարակոթողների վերջին տարիների հնագիտական հետազոտության արդյունքներից (Հմնտ. Bobokhyan et al., 2018; Hnila et al., 2019)՝ կարելի է ասել, որ այս մոդելի արմատները կարող են հասնել մինչ վաղ երկրագործական հասարակություններ՝ տարբեր դարաշրջաններում ունե-

7 Ձուկ-լեռ-ռոտզում-մշակութային տարածքի ստեղծում իմաստաբանական բույն առկա է տարբեր ժողովուրդների պատկերացումներում (Топоров, 1992, 392): Լավագույն զուգահեռներից է շումերական Էնկի աստվածության կերպարը, որը ջրային սկզբի մարմնավորումն է, ձկների հովանավորը, որին ոչ միայն ձուկ են զոհաբերում, այլև պատկերում են որպես ձուկ (և այժ): Նա նաև «ջրանցքների հսկիչն» է և պահպանումում է տիեզերքի հավասարակշռությունը: Նրա հետ է առնչվում սահմանաքարերի կերտումը (Belitsky, 1980, 195, 213, 215; հմնտ. Petrosyan, 2004, 118):

8 Ուշագրավ է, որ վիշապաքարերից մի քանիսը գտնվել են Թոնդրի նույն այն դամբարանաթմբի վրա և կից, որտեղից հայտնաբերվել է ծիսական պատկերագրությամբ հարուստ արծաթե գավաթը (Narimanishvili et al, 2015, 178):

նալով տարատեսակ արտահայտչաձևեր: Առկա տվյալները ցույց են տալիս, որ եթե վաղ բրոնզի դարում, ուրարտական և անտիկ շրջանում Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները ռոտոնդի երկրագործական լանդշաֆտը գլխավորապես կազմակերպել են հորիզոնական մակարդակում (կենտրոնանալով դաշտավայրերում, ուղիղաձև օգտագործելով բնական և մարդկային ռեսուրսները ու գրեթե չբարձրանալով բարձրլեռնային գոտիներ), ապա պղնձի, միջին բրոնզի, ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարերում և միջնադարում նրանք հիմնականում ուղղահայաց շարժեր են կատարել (տեղաշարժվելով դաշտավայրերից դեպի նախալեռներ և ակտիվորեն յուրացնելով բարձրլեռնային գոտիները դարավանդների ձևով):

Ընդ որում, Հայկական լեռնաշխարհում ռոտոնդի երկրագործական տարածքի կազմակերպման ամենատանգրային դարաշրջանն, ակնհայտորեն, միջին երկաթն է՝ ուրարտական պետության գոյության շրջանը: Ուրարտական վերնախավը, ունենալով բարձրակարգ ինժեներներական գիտելիքներ և նմանակելով առաջավորասիական արժեհամակարգը, կենտրոնանում էր դաշտավայրերում՝ տեղում օգտագործելով գետային ջրերը, ի տարբերություն բրոնզ-երկաթեդարյանների, որոնց գործունեության արդյունքները տեսանելի են հատկապես նախալեռներում և բարձր լեռներում ու հետապնդում էին ձևալից առաջացած ջրային պաշարները արհեստական լճակների և դրանց առնչող ջրանցքների միջոցով կառավարելու նպատակ (նախաուրարտական տեխնիկական հնարավորությունները բավարար չեն եղել գետերի ջուրն օգտագործելու համար):

Երկրագործական կենսատարածքի կազմակերպումը, անկախ դրա համայնքային կամ պետական լինելուց, մշտապես ուղեկցվել է ծիսական արարողությամբ, ինչով օրինականացվել (=սրբացվել) է տնտեսական նախաձեռնությունը:

Նշումներ և շնորհակալություններ

Հոդվածը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող «Ջրօգտագործման մշակույթը Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» նախագծի (21AG-6A080) շրջանակում:

Acknowledgements

The research was funded by the Higher Education and Science Committee of MESCS of Republic of Armenia (Research project № 21AG-6A080) entitled “Culture of water use in the Armenian Highland from antiquity to present days”.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Abeghyan, M. (1941). *Monuments called “Vishaps” as statues of the Astghik-Derketo goddess*, Armfan (in Armenian).
- Aghakhanyan, G. A. (1960). *Development of water economy in Armenia*. Haypethrat (in Armenian).
- Andrianov, B.V. (1978). *Agriculture of our ancestors*. Nauka (in Russian).
- Areshian, G. E. 2007. From Extended Families to Incipient Polities: The Trajectory of Social Complexity in the Early Bronze Age of the Ararat Plain (Central Near Eastern Highlands). In L.M. Popova, C.H. Hartley, & A.T. Smith (Eds.), *Social Orders and Social Landscapes* (pp. 26-51). Cambridge.
- Ayvazyan, K. V. (1976). “History of Taron” and Armenian literature of the 4th-7th centuries. Yerevan University (in Russian).
- Bdoyan, V. H. (1950). Some Traces of Earth Cult among Armenians. *Proceedings of the State Historical Museum of Armenia*, 3, 5-71 (in Armenian).
- Bdoyan, V.H. (1972). *The Agricultural Culture in Armenia*, Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Belitsky, M. (1980). *The Forgotten World of the Sumerians*. Nauka (in Russian).
- Belli, V. (1997). *Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*. Arkeoloji ve Sanat.
- Bobokhyan, A. (2019). Kuntara sanctuary and the Kunkuntsi stone. In A. Bobokhyan, A. Gilibert & P. Hnila (Eds.), *Dragon on the border of fairy tale and reality* (pp. 448-459). Institute of Archaeology and Ethnography (in Armenian).
- Bobokhyan, A. (2020). *Atrpet’s “scientific adventures” and the discovery of dragon petroglyphs*. History Museum of Armenia (in Armenian).
- Bobokhyan, A. (2020). Tarmana Sea and Arara Mountain: features of habitat organization in Lake Vana basin in the 2nd millennium BC. *Journal of Social Sciences*, 3, 248-280 (in Armenian).
- Bobokhyan, A., & Tarontsi S. (2020). The newly discovered “Dragon” monument of Mets Massis, and the significance of the mountain in the regional context. *Historical-philological Journal*, 2, 47-67 (in Armenian).
- Bobokhyan, A., Gilibert A., & Hnila P. (2019). The Urartian God Quera and the Metamorphosis of the “Vishap” Cult. In P.S. Avetisyan, R. Dan, & Y. H. Grekyan (Eds.), *Over the Mountains and Far Away: Studies in Near Eastern History and Archaeology presented to Mirjo Salvini on the Occasion of His 80th Birthday* (pp. 98-105). Archaeopress.
- Bobokhyan, A., Gilibert, A., & Hnila, P. (2018). Karmir Sar: New Evidence on Dragon Stones and Ritual Landscapes on Mount Aragats, Armenia. In A. Batmaz, G. Bedianashvili, A. Michalewicz, & A. Robinson (Eds), *Context and Connection: Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona* (pp. 255-270). *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 268, Leuven-Paris-Bristol.
- Chopin, I. (1832). *Historical monument of the state of the Armenian region in the era of its annexation to the Rus-*

- sian Empire. Imperial Academy of Sciences (in Russian).
- Dalalyan, T. (1999). The dragon as a symbol of irrigation systems. In S.B.Harutyunyan, & D.S.Vardumyan (Eds.), *Armenian folk culture* (vol. 10, pp. 23-25). Institute of Archaeology and Ethnography (in Armenian).
- Dan, R., Bobokhyan, A., Gasparro, O., Gasparyan, B., Petrosyan, A., & Salvini, M. (2023). The Archaeological Site of Garni, Armenia. Pre-Arsacid Archaeological Evidence and an Urartian Inscription of Argišti on a Vishap. In Y. Grekyan, & A. Bobokhyan (Eds.), *Systemizing the Past: Papers in Near Eastern and Caucasian Archaeology Dedicated to Pavel S. Avetisyan on the Occasion of His 65th Birthday* (pp. 56-78). Archaeopress.
- Daniel, Yerazhisht (2022). *Komitas' artistic thinking in the light of Albert Schweitzer's theory of art*. Yearbook of the Komitas Museum-Institute, E (in Armenian).
- Devrikyan, V. (2001). *Lentern of the illuminator*. Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
- Dyakonov, I.M. (1951). Assyro-Babylonian sources on the history of Urartu. *Bulletin of Ancient History*, 2, 255-356; 3, 205-252; 4, 283-305 (in Russian).
- Ghanalanyan, A. (1969). *Avandapatum*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Ghapantsyan, G. (1945). *The Cult of Ara Geghetsik*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Grekyan, E. (2002). Agricultural areas and irrigation system in northwestern Iran according to cuneiform sources. *Historical-philological Journal*, 2, 214-232 (in Armenian).
- Grekyan, Y. (2014). When the Gods Leave People (The Climatological Hypothesis of the Collapse of the Urartian State). *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 8(1-2), 57-94.
- Harutyunyan, L. A. (1971). *Some fragments from the history of nutrition of Armenians*. Ministry of Health (in Russian).
- Harutyunyan, N. V. (2001). *Corpus of Urartian wedge-shaped inscriptions*. Gitutyun (in Russian).
- Harutyunyan, N.V. (1964). *Agriculture and cattle breeding of Urartu*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Russian).
- Hmayakyan, S. (1990). Cult of the Kuera-Kuar deity in the Armenian highlands. *Historical-philological Journal*, 1, 152-167 (in Armenian).
- Hnila, P., Gilibert A., & Bobokhyan A. (2019). Prehistoric Sacred Landscapes in the High Mountains: The Case of the Vishap Stelae between Taurus and Caucasus). In B. Engels, S. Huy, Ch. Steitler (Eds.), *Natur und Kult in Anatolien*, BYZAS 24 (pp. 283-302). Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul.
- Kalantar, A. (1937). An ancient water distribution system in Soviet Armenia. *Bulletin of ASSR Institute of History and Literature*, 2, 171-194 (in Armenian).
- Kalantaryan, A. (Ed.). (2007). *The Gold of Ancient Armenia*. Gitutyun (in Armenian).
- Kikvidze, Y. I. (1964). *Irrigation in ancient Georgia (Historical and archaeological essay)*. PhD thesis (historical sciences), Tbilisi State University (in Russian).
- Lisitsyan, S. D. (1992). *Armenians of Nagorno-Karabakh*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Russian).
- Marr, N. Ya. (1924). Book legends about the founding of Kyiv in Rus' and Kuara in Armenia. *News of the Russian Academy of History of Material Culture*, 3, 257-287 (in Russian).
- Marr, N. Ya. (1936). Armenian culture, its roots and prehistoric connections according to linguistic data. In Kirparisov F. V. (Ed.), *Language and history* (pp. 62-85), Leningrad, Ogiz (in Russian).
- Martirosyan, H. (1971). *From the Stone Age to Urartu*. Hayastan (in Armenian).
- Mikhankova, V. A. (1949). *Nikolai Yakovlevich Marr: an essay on his life and scientific activities*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Russian).
- Mkhitarian, A. (1904). *Towards Ararat*. Hermes (in Armenian).
- Mnatsakanyan, H. (1968). *The monuments are speaking*. Armenia (in Armenian).
- Narimanishvili, G., Shanshashvili N., & Narimanishvili D. (2015). New data on the menhirs of Southern Georgia. In A. Petrosyan, A. Bobokhyan (Eds.), *Stone steles of Vishapa* (pp. 176-189). Gitutyun (in Russian).
- Oganesyan, A. L. (1973). Music in ancient Armenia. *Historical and Philological Journal*, 2, 61-76 (in Russian).
- Orbeli, H. (1925, December 2). Knowing the past let's build the future. *Soviet Armenia*, 1 (in Armenian).
- Parrot, F. (1990). *From Dorpat to Ararat*. Armenia (in Armenian).
- Petrosyan, A. (2006). On the origins of Armenian traditional drama. *Historical-philological Journal*, 2, 256-284 (in Armenian).
- Petrosyan, E. (2004). *Gods and rituals of ancient Armenia*. Zangak (in Russian).
- Piotrovsky, B. B. (1944). *History and culture of Urartu*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Russian).
- Pitskhelauri, K. (1988). Main directions of socio-economic development of Caucasian societies of the Bronze and Iron Age. *Proceedings of the Kakheti Archaeological Expedition*, VIII, 218-225 (in Russian).
- Shirmazan, G. (1962). *Episodes from the history of irrigation in Armenia*. Haypetgyughrat (in Armenian).
- Simonyan, L. (2006). *Tomarayin tsisashar* (vol. I). VMV Print (in Armenian).
- Simonyan, L. (2014). On the Interrelation between Musical Archaeology and Ethnomusicology. In A. Piliposyan (Ed.), *B.B. Piotrovsky and Archaeology* (pp. 213-221). RA Ministry of Culture.
- Tagmizyan, N. K. (1977). *Theory of music in ancient*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Russian).
- Tokarsky, N.M. (1961). *Architecture of Armenia IV-XIV centuries*. Armgosizdat (in Russian).
- Toporov, V. N. (1992). *Fish. Myths of the Peoples of the World*. In S. A. Tokarev (Ed.), *Soviet Encyclopedia* (vol. 2, pp. 391-393) (in Russian).
- Yepremyan, R.V. (1992). *Water supply in ancient and medieval Armenia*. Yerevan State University of Architecture and Construction (in Russian).
- Yovsepiyan, G. (1941). *On the top of Aragats* (vol. 1). New York, Matenashar hayastaneayst Ekeghetsvo (in Armenian).